

ΝΤΑΝΙΕΛ ΚΛΑΪΝ

ταξίδια με τον Επίκουρο

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ
ΤΗ ΦΥΣΗ
ΤΗΣ ΕΥΤΥΧΙΑΣ
ΜΕΣΑ
ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΦΩΣ

ΝΤΑΝΙΕΛ ΚΛΑΪΝ

ΤΑΞΙΔΙΑ ΜΕ ΤΟΝ ΕΠΙΚΟΥΡΟ

*Αναζητώντας τη φύση της ευτυχίας
μέσα στο ελληνικό φως*

.....

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΠΕΤΡΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής αδείας του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις Πατάκη – Λογοτεχνικά δοκίμια

Ντάνιελ Κλάιν, *Ταξίδια με τον Επίκουρο: Αναζητώντας τη φύση της ευτυχίας
μέσα στο ελληνικό φως*

Daniel Klein, *Travels with Epicurus: A journey to a Greek island
in search of a fulfilled life*

Μετάφραση: Πέτρος Γεωργίου

Υπεύθυνος έκδοσης: Άγγελος Κοκολάκης

Διορθώσεις: Γιάννης Δ. Αντωνόπουλος

Σελιδοποίηση: Χριστίνα Κωνσταντινίδου

Φιλμ, μοντάζ: Γιώργος Κεραμάς

Copyright© Daniel Klein, 2012

All rights reserved including the right of reproduction
in whole or in part in any form

Copyright© για την ελληνική γλώσσα, Σ. Πατάκης ΑΕΕΔΕ
(Εκδόσεις Πατάκη), 2013

This edition published by arrangement with Penguin Books, a member of
Penguin Group (USA) LLC, A Penguin Random House Company
Πρώτη έκδοση στην αγγλική γλώσσα από τις εκδόσεις Penguin Books,
Νέα Υόρκη, 2012

Πρώτη έκδοση στην ελληνική γλώσσα από τις Εκδόσεις Πατάκη,
Αθήνα, Νοέμβριος 2014

KET 8847 ΚΕΠ 882/14

ISBN 978-960-16-5843-8

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ,
ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 210.52.05.600, 801.100.2665, ΦΑΞ: 210.36.50.069
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078
ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΚΟΥΡΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ - ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ),
570 09 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, ΦΑΞ: 2310.70.63.55
Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος <i>Το τραπέζι στην ταβέρνα του Δημήτρη</i> ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΜΙΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΗΣ ΩΡΙΜΟΤΗΤΑΣ.....	15
I <i>Τα ελαιόδεντρα του γέρου Έλληνα</i> ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΙΚΟΥΡΕΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΕΥΤΥΧΙΑΣ	25
II <i>Η εγκαταλειμμένη βεράντα</i> ΓΙΑ ΤΟΝ ΧΡΟΝΟ ΚΑΙ ΤΟ ΚΟΜΠΟΛΟΪ.....	61
III <i>Οι πιτσιλισμένες από τη βροχή φωτογραφίες του Τάσου</i> ΓΙΑ ΤΟΝ ΜΟΝΑΧΙΚΟ ΣΤΟΧΑΣΜΟ	99
IV <i>Ένας σιρόκος από όμορφα νιάτα</i> ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΑΡΕΙΑΚΗ ΑΥΘΕΝΤΙΚΟΤΗΤΑ	121
V <i>Ο ήχος από τα κουδούνια των προβάτων</i> ΓΙΑ ΤΗΝ ΩΡΙΜΑΝΣΗ ΣΤΗ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ	143

VI	
<i>Ο φιλοξενούμενος της Ιφιγένειας</i>	
ΓΙΑ ΤΗ ΣΤΩΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΑ ΒΑΘΙΑ ΓΗΡΑΤΕΙΑ	163
VII	
<i>Η καιόμενη σχεδία στο λιμάνι του Καμνιού</i>	
ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ	183
Επίλογος	
<i>Επιστροφή στο σπίτι</i>	
ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΠΡΟΣΗΛΩΣΗ ΣΤΑ ΓΗΡΑΤΕΙΑ	205
Ευχαριστίες	213

Η εγκαταλειμμένη βεράντα

.....
ΓΙΑ ΤΟΝ ΧΡΟΝΟ ΚΑΙ ΤΟ ΚΟΜΠΟΛΟΪ
.....

Η όψη της Ύδρας από τη θάλασσα είναι φευγαλέα σαν ψευδαίσθηση. Μια διαφανής ομίχλη τυλίγει το νησί, και τα σταγονίδια νερού που πετά το ιπτάμενο δελφίνι καθώς πλησιάζει φιλτράρουν ακόμη περισσότερο την όψη του τοπίου, τη μαλακώνουν, και το νησί μοιάζει να επιπλέει. Όταν όμως βρίσκεσαι εδώ, στο νησί, ακόμη και όταν ο ουρανός είναι τόσο συννεφιασμένος όσο σήμερα, ό,τι και να κοιτάξεις διαγράφεται στην κάθε του λεπτομέρεια. Η σκιά ενός βράχου ενάμισι χιλιόμετρο μακριά, στην πελοποννησιακή ακτή, φαίνεται τόσο καθαρά όσο η λεμονιά έξω από το παράθυρό μου. Κι επειδή ο οικισμός της Ύδρας σχηματίζει ένα πέταλο στις πλαγιές ενός απότομου λόφου που υψώνεται πάνω από το κύριο λιμάνι της, γίνεται συχνά κανείς ακούσιος θεατής ιδιωτικών σκηνών σε απομακρυσμένες αυλές και βεράντες.

Αυτή τη στιγμή κατασκοπεύω μια μεσήλικη γυναίκα με

μια λουλουδάτη ρόμπα να απλώνει την μπουγάδα της ενώ έχει πιάσει ζωηρή κουβέντα με μια καστανόλευκη γάτα που κουρνιάζει πάνω στον τοίχο του κήπου της· δύο βεράντες πιο ψηλά, βλέπω δυο παιδιά του δημοτικού να κάθονται σταυροπόδι στο σκαλί της αυλόπορτάς τους και το ένα να ανασύρει ένα εικονογραφημένο βιβλίο από το σακίδιό του ενώ το άλλο να δαγκώνει μια φέτα ψωμί με μέλι· και στην κορυφή του λόφου διακρίνω καθαρά έναν ψηλό και εύσωμο ορθόδοξο ιερέα, με το μαύρο ράσο του και το ψηλό καπέλο του, να κάθεται στωικά στο παγκάκι του κήπου του ενώ η μικροσκοπική σύζυγός του, που στέκεται ακριβώς πίσω του, του ψέλνει τον εξάψαλμο, ίσως για κάτι που παρέλειψε να αγοράσει όταν πήγε το πρωί για ψώνια στο λιμάνι.

Αυτή την ιδιότητα έχει το περίφημο φως της Ύδρας: μεταμορφώνει την καθημερινή ζωή σε ιδιωτική θεατρική παράσταση.

Στο ασβεστωμένο σπίτι του δέκατου ένατου αιώνα, στο οποίο μένω, όλα τα παράθυρα έχουν σταυρωτό εξωτερικό κιγκλίδωμα από δύο σιδερόβεργες. «Για να μην μπουν οι Τούρκοι» λένε κάποιοι νησιώτες. «Για να μην μπουν οι Αλβανοί πειρατές» λένε κάποιοι άλλοι. Προφανώς οι σιδερόβεργες είναι αποτελεσματικές: ούτε Τούρκος ούτε Αλβανός έχει μπει στο δωμάτιό μου σκαρφαλώνοντας από το παράθυρο. Το κιγκλίδωμα δεν εμποδίζει τη θέα από το παράθυρο δίπλα στο γραφείο μου· ωστόσο τη διαιρεί σε τέσσερις ξεχωριστές εικόνες: ένας λόφος διάσπαρτος από σπίτια στο ένα κάδρο,

ένας κήπος με αμυγδαλιές στο άλλο, το λιμάνι, η θάλασσα.

Μένω ψηλά στον λόφο. Μέσα από το κάδρο του λιμανιού βλέπω τώρα τη βεράντα της ταβέρνας του Δημήτρη, η οποία είναι άδεια. Τα σύννεφα απειλούν με βροχή, οπότε φαντάζομαι ότι ο Τάσος και η παρέα του είτε βρίσκονται στα ενδότερα του μαγαζιού είτε ανέβαλαν το σημερινό συμπόσιο.

Βροχή ξεβροχή, εγώ πάντως πεινάω. Καθώς τα σύκα στο πλεχτό καλάθι που κρέμεται στο δωμάτιό μου βρίσκονται σε αυτό το απρόσφορο στάδιο στο οποίο δεν είναι ούτε φρέσκα ούτε αποξηραμένα, αναχωρώ για την ταβέρνα του Δημήτρη. Καθ' οδόν περνάω από το σπίτι του Τάσου· τον πιάνει το μάτι μου να κάθεται μόνος στην τρίπατη βεράντα του, βυθισμένος σε σκέψεις.

Οι μοναδικοί άνθρωποι μέσα στον Δημήτρη είναι ο ίδιος ο Δημήτρης, που κάθεται στην κουζίνα και ακούει ειδήσεις από τη Διεθνή Υπηρεσία του BBC, και, στην άλλη άκρη της αίθουσας, ο ογδοντάχρονος πατέρας του, ο Ιανός, που διαβάζει χθεσινή αθηναϊκή εφημερίδα ενώ παίζει με το κομπολόι του, έναν δακτύλιο από σχοινί στο οποίο είναι περασμένες τριάντα τρεις κεχριμπαρένιες χάντρες, γνωστό στα αγγλικά ως worry beads.⁵

Όπως πολλοί άντρες από το νησί, ο Δημήτρης στα νιάτα του ήταν ναυτικός. Από απλός ναύτης έφτασε να γίνει ασυρ-

5. Κυριολεκτικά σημαίνει «οι χάντρες της ανησυχίας». (Σ.τ.Μ.)

ματιστής, μια δουλειά που του έδωσε την ευκαιρία να μάθει πολύ καλά αγγλικά και στοιχειωδώς και άλλες γλώσσες, τόσο δυτικές όσο και ανατολικές. Γύρω στα τριάντα πέντε του επέστρεψε οριστικά στην Ύδρα, άνοιξε την ταβέρνα του και παντρεύτηκε τη συντοπίτισσά του που είχε προσλάβει ως μαγείρισσα. Γνωρίζει από διαίσθηση ότι κάθε ηλικία αποτελεί ένα φυσικό, ξεχωριστό στάδιο της ζωής.

Συνειδητοποιώ ότι έχω δει πολύ λιγότερους άντρες να παίζουν κομπολόι απ' ό,τι την πρώτη φορά που είχα έρθει στο νησί, τη δεκαετία του 1960, και ρωτάω τον Δημήτρη αν αυτή η παράδοση φθίνει. Πριν απαντήσει μου κάνει νόημα να διαλέξω το φαγητό μου από τους ανοιχτούς μεταλλικούς δίσκους στην προθήκη της κουζίνας. Όπως πάντα, έχω να διαλέξω ανάμεσα σε μουσακά, γεμιστά κολοκυθάκια, παστίτσιο (ελληνικό πιάτο με μακαρόνια, τυρί και κιμά το οποίο πήρε το όνομά του από την ιταλική λέξη «pasticcio», που σημαίνει «τουρλού», όρος που ταιριάζει στα περισσότερα ελληνικά πιάτα) και αρνάκι με πατάτες στον φούρνο, το *rièce de résistance* του Δημήτρη. Διαλέγω χωρίς δεύτερη σκέψη το αρνάκι, παρά το γεγονός ότι ένα μικρό σμήνος από μύγες κάνουν πάρτι στη σάλτσα του. Ο Δημήτρης κλείνει το ραδιόφωνο, μου σερβίρει μια γενναία μερίδα αρνάκι, βάζει δύο ποτήρια ρετσίνα και κάθεται απέναντί μου στο τραπέζι.

«Καταρχάς, το “worry beads” είναι άσχετη μετάφραση» ξεκινά να μου λέει. «Δείχνει βασικά πώς σκέφτονται οι Άγ-

γλοι, όχι οι Έλληνες. Το κομπολόι δεν έχει καμία σχέση με ανησυχία».

Κάθε φορά που κάνουμε τέτοιες κουβέντες με τον Δημήτρη, παίρνει δασκαλίστικο ύφος και δίνει ταυτόχρονα μια όχι και τόσο αμυδρή εντύπωση ότι δοκιμάζεται η υπομονή του, ωστόσο δεν έχω καμία αμφιβολία ότι απολαμβάνει τον ρόλο του πολιτισμικού διερμηνέα μου. Είναι άνθρωπος ασυνήθιστα οξυδερκής και κοσμοπολίτης.

«Το κομπολόι έχει σχέση με τον χρόνο, τον αραιώνει, τον κάνει να διαρκεί» συνεχίζει.

Αραιώνει τον χρόνο; Τον κάνει να διαρκεί; Όπως πολλοί γνωστοί μου Έλληνες, ο Δημήτρης έχει μια φυσική ροπή να διατυπώνει αβίαστα μεταφυσικές κρίσεις, αν και σίγουρα δε θα τις ονόμαζε έτσι. Ο Δημήτρης απλώς εκφράζει την κοσμοθεωρία του, και αυτή η κοσμοθεωρία βλέπει τον χρόνο ως κάτι εύπλαστο, πολυδιάστατο, που δε βασίζεται μόνο στις πλανητικές κινήσεις και στα ρολόγια αλλά και στον τρόπο με τον οποίο τον αντιλαμβανόμαστε προσωπικά. Άρα γι' αυτόν ο χρόνος μεταβάλλεται ανάλογα με το πώς τον βιώνει κανείς, μάλιστα ανάλογα με το πώς *επιλέγει* να τον βιώσει.

Στη σύγχρονη φιλοσοφία, οι υπαρξιστές και οι φαινομενολόγοι του εικοστού αιώνα αποφάσισαν να δώσουν προτεραιότητα σε *υποκειμενικές* αντιλήψεις του χρόνου, αναδεικνύοντας έτσι τη ριζοσπαστική ιδέα ότι ο χρόνος δεν είναι αποκλειστικά και μόνο ένα γραμμικό, μετρήσιμο, αντικειμενικό πράγμα. Αντιδρώντας αυτοί οι φιλόσοφοι στην υπεροχή

του επιστημονικού κοσμοειδώλου, υποστήριξαν ότι ο τρόπος με τον οποίο *βιώνουμε* τον χρόνο είναι σε τελική ανάλυση αυτό που έχει σημασία για μια φιλοσοφία του ανθρώπου. Ουσιαστικά ανύψωσαν την ενστικτώδη επίγνωση του Δημήτρη για τη φύση του χρόνου σε φιλοσοφικό πρότυπο.

Οι φαινομενολόγοι, όπως ο Έντμουντ Χούσερλ, εισήγαγαν την έννοια του «βιωμένου χρόνου», τον οποίο αντιδιέστειλαν στον «ωρολογιακό χρόνο», δηλαδή τον αντικειμενικό, επιστημονικό χρόνο. Κατά την άποψή τους ο βιωμένος χρόνος είναι ουσιώδης, γιατί είμαστε «χρονοκαθορισμένα» όντα με συναίσθηση του γεγονότος ότι η ζωή μας έχει κάποιο χρονικό όριο. Μετρούμε τον χρόνο με προσωπικούς, ιδιοσυγκρασιακούς τρόπους. Έννοιες όπως το «τώρα», το «όχι ακόμη» και το «μου φάνηκε μια αιωνιότητα» ποικίλουν ως προς το νόημά τους από άτομο σε άτομο και επίσης από ηλικία σε ηλικία. Αν πω «Σίγουρα τα χρόνια περνούν πιο γρήγορα καθώς μεγαλώνω» και κάποιος μου απαντήσει «Ξέρεις όμως, φυσικά, ότι *στην πραγματικότητα* τα χρόνια περνούν με την ίδια ακριβώς ταχύτητα όπως πάντα», αυτό δε με βοηθάει καθόλου. Έχω πλήρη επίγνωση της ταχύτητας με την οποία πέρασαν αυτά τα χρόνια *στην πραγματικότητα*.

Δεν είναι περίεργο ότι ο Δημήτρης διακρίνει εύκολα τον ωρολογιακό από τον βιωμένο χρόνο. Η αρχαία ελληνική γλώσσα αποδίδει τις δύο αυτές έννοιες με δύο διαφορετικές λέξεις: η λέξη *χρόνος* δηλώνει εκείνη τη διάσταση του χρόνου, τη διάρκειά του, που κινείται σταθερά από το παρελθόν

στο παρόν και στο μέλλον· πρόκειται για τον χρόνο στον οποίο αναφέρεται κανείς όταν λέει, για παράδειγμα, «Θα σε συναντήσω στο λιμάνι το μεσημέρι». Η λέξη *καιρός* δηλώνει την ποιότητα και όχι την ποσότητα του χρόνου, ιδίως τον *πρόσφορο* χρόνο, όπως στη φράση «Είναι η τέλεια στιγμή να κάνω απολογισμό της ζωής μου». Ο *καιρός* περιγράφει την ιδιαίτερη σημασία που μπορεί να έχει ο χρόνος για έναν άνθρωπο· πρόκειται για χρόνο που έχει προσωπικό νόημα και όχι καθολική διάσταση.

Στο προκλητικό και μακροσκελές δοκίμιο με τίτλο *Time* (Χρόνος), άλλο ένα βιβλίο που συμπεριέλαβα στις αποσκευές μου, η Εύα Χόφμαν (Eva Hoffman) δείχνει πώς η εμπειρία του χρόνου διαφέρει από κουλτούρα σε κουλτούρα, και από τη μία χρονική περίοδο στην άλλη μέσα στην ίδια κουλτούρα. Η Χόφμαν παραθέτει τα λόγια μιας Ρουμάνας ποιήτριας σχετικά με το πώς αντιλαμβανόταν τον χρόνο στα τέλη του εικοστού αιώνα: «Για περισσότερα από τριάντα χρόνια έζησα στον βραδύνου κόσμο του κομμουνισμού, όπου ο χρόνος δεν είχε καμία αξία. Το μόνο που μας είχε απομείνει ήταν η κουβέντα. Φλυαρούσαμε ατέρμονα πάνω από ξεχειλισμένα τασάκια και φτηνά μπουκάλια αλκοόλ, σε ολονύχτιες συζητήσεις, ενίοτε εξόχως απολαυστικές, που συνοδεύονταν από πρωινά με βαρύ κεφάλι. Για μας ο χρόνος είχε παγώσει. Δε βιαζόμασταν να πάμε πουθενά».

Η ζωή στην Ύδρα ξετυλίγεται σε τέμπο αντάντε, ανεξάρτητα από την πολιτική κατάσταση στην Αθήνα. Δεν υπάρ-

χουν δρόμοι και αυτοκίνητα εδώ, οπότε ο ρυθμός της ζωής υπαγορεύεται από τη μετακίνηση με τα πόδια και με το γαϊδουράκι, ως τα κύρια μέσα μεταφοράς· αυτά καθορίζουν τι σημαίνει «γρήγορα» και τι «αργά». Εδώ δεν μπορεί να βιώσεις την εναλλαγή εικόνων που προκαλεί η γρήγορη κίνηση ενός μηχανοκίνητου οχήματος στον επιβάτη του, οπότε δεν υπάρχουν καθόλου αποσπασματικές εικόνες προσώπων και αντικειμένων που να παραμένουν μόνιμα ημιτελείς, δεν υπάρχουν παζλ που να μένουν ασυμπλήρωτα σε βασικά τους κομμάτια.

Επειδή το νησί είναι μια αλυσίδα βουνών, και το έδαφος πετρώδες μέχρι την ακτή, τα μονοπάτια είναι κατά κανόνα βαθμιδωτά και απαιτούν σχετικά αργό περπάτημα, τόσο για να μη σκοντάφτει κανείς όσο και για να μη σπαταλάει ενέργεια. Κι επειδή αυτά τα μονοπάτια στρίβουν απότομα γύρω από βράχους και σπίτια, η θέα που έχει κανείς κατά τη μετακίνηση σε αυτά διαιρείται σε ολοκληρωμένες και συνεκτικές σκηνές. Κάθε φορά που έρχομαι εδώ, μέσα σε λίγες μόνο μέρες το εσωτερικό μου ρολόι εναρμονίζεται με αυτόν τον ρυθμό, και μια αίσθηση επιβράδυνσης εμποτίζει την αντίληψή μου για το καθετί – ό,τι ακούω και βλέπω γύρω μου καθώς και για τις κινήσεις του σώματός μου.

Οι ηλικιωμένοι κινούμαστε αργά. Το δικό μας πετρώδες έδαφος είναι εσωτερικό: εύθραυστα οστά, άτονοι μύες, εξασθενημένες καρδιές. Καθώς η βραδύτητά μας οφείλεται σε αυτές τις αδυναμίες, συνήθως θεωρείται και αυτή αδυναμία – μια προβολή της ασθενικότητάς μας σε αργή κίνηση.

Αλλά μόνο και μόνο επειδή εμείς τα γεροντάκια είμαστε αναγκασμένοι να κινούμαστε πιο αργά –όπως, για διαφορετικούς λόγους, και οι Υδραίοι– αυτό σημαίνει ότι η αργή κίνηση δεν είναι καλό πράγμα; Ενώ βρίσκομαι σε ένα μέρος όπου το γεροντικό βάδισμά μου συντονίζεται βήμα προς βήμα με τόσα άλλα βήματα παντού γύρω μου, συνειδητοποιώ τώρα ότι από συνήθεια αντιστέκομαι στη ραθυμία αυτού του τόπου· αρνούμαι να ενδώσω στη βραδύτητα. Πρόκειται για άλλη μία περίπτωση ασυνείδητης συμμόρφωσής μου με τη νοοτροπία «για πάντα νέος». Ωστόσο μου φαίνεται πλέον ξεκάθαρο ότι η βραδύτητα έχει εξαιρετικές αρετές.

Οι αργές κινήσεις έχουν μια χάρη στην οποία διαπιστώνω ότι μπορώ εύκολα να «ενδώσω». Όταν κινούμαι αργά κινούμαι αβίαστα. Αυτό έχει και την ομορφιά του, μια αρμονική ροή που θυμίζει τις ασκήσεις τάι τσι, αλλά χωρίς την αυστηρή πειθαρχία αυτής της τέχνης. Μερικές φορές, καθώς σηκώνομαι με το πάσο μου από την πολυθρόνα –ελέγχοντας πρώτα την ισορροπία μου κι έπειτα στέκοντας προσεκτικά στα πόδια μου– και βαδίζω με υπολογισμένα βήματα μέχρι το παράθυρο, αισθάνομαι σαν να συμμετέχω σε μια καλαίσθητη χορογραφία των γηρατειών. Κίνηση και παρόρμηση εναρμονίζονται. Ναι, παραδίδομαι σε έναν περιορισμό της τρίτης ηλικίας, αλλά αυτό δε μου φαίνεται καθόλου σαν ήττα. Μερικές φορές μάλιστα μου δίνει μια αίσθηση τέλει αξιοπρέπειας.

Σύμφωνα με τον Επίκουρο, πρέπει να γευόμαστε κάθε

στιγμή της ζωής μας στον υπέρτατο βαθμό, και η πλήρης απόλαυση των εμπειριών μας απαιτεί χρόνο. Σίγουρα ένας λόγος που μασάω αργά αυτό το κομμάτι αρνάκι του Δημήτρη είναι η ασταθής τεχνητή οδοντοστοιχία μου. Όμως αυτό το αργό μάσημα εντείνει και την απόλαυσή μου από το φαγητό· η βραδύτητα είναι νοστιμιά.

Στο δοκίμιό της για τον χρόνο η Χόφμαν αντιπαραβάλλει τον βραδύ «βιωμένο χρόνο» με την πρώτη εμπειρία της από τον αμερικανικό χρόνο όταν μετανάστευσε στις Ηνωμένες Πολιτείες: «Ο χρόνος δεν κινούνταν απλώς ταχύτερα στην Αμερική, πίεζε προς τα εμπρός με περισσότερο αγχωτικούς τρόπους». Η συγγραφέας παρατήρησε τη σχέση του αμερικανικού χρόνου με το αμερικανικό άγχος: «Οι πάντες υπέφεραν από το άγχος ότι δεν έκαναν αρκετά ή ότι ίσως μπορούσαν να κάνουν περισσότερα, ή τουλάχιστον από το άγχος να νιώθουν καλά ή άσχημα με τον εαυτό τους αναφορικά με αυτό».

Αυτόν τον χρόνο που πιέζει προς τα εμπρός διαλέγουν συνήθως ως «βιωμένο χρόνο» τους οι για πάντα νέοι, αυτόν τον ρυθμό υιοθετούν στο τελευταίο στάδιο της ζωής τους. Μάλιστα, στο πλαίσιο αυτής της νοοτροπίας, ο βιωμένος χρόνος ενδεχομένως πιέζει προς τα εμπρός με ιδιαίτερη επιτακτικότητα, την επιτακτικότητα που απορρέει από τη γνώση ότι ξεμένουμε από χρόνο· βιώνουμε ένα είδος πανικόβλητου καιρού.

ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΙΑ ΣΤΑ ΓΗΡΑΤΕΙΑ

Οι για πάντα νέοι έχουν έναν ισχυρό λόγο να διαλέγουν τον βιαστικό χρόνο: αποτελεί το κύριο όπλο τους ενάντια στον μόνιμο βασανιστή του χρόνου, την ανία. Και, πέρα από την αρρώστια και τον θάνατο, στα γηρατειά φοβόμαστε περισσότερο την ανία.

Τίποτα δε φαντάζει δυνητικά τόσο βαρετό όσο το να είναι κανείς γέρος χωρίς καινούριους στόχους ή την προοπτική μελλοντικών συναρπαστικών εμπειριών, γέρος χωρίς τον βόμβο μιας ορεξάτης λίμπιντο, γέρος με επίπεδα ενέργειας που βαθμιαία πέφτουν τόσο ώστε το να πάει για κατασκηνωση στο δάσος να του φαίνεται μάλλον οδυνηρή δοκιμασία παρά αναψυχή. Σε αυτά προστίθεται το γεγονός ότι αναπόφευκτα –παρά τις συναντήσεις της παρέας στη βεράντα του Δημήτρη– ένας ηλικιωμένος βρίσκεται μόνος του πιο συχνά από ποτέ άλλοτε στη ζωή του. Έχει άφθονο χρόνο, αλλά δεν έχει τι να τον κάνει. Η μονοτονία της πλήξης.

Ένα άλλο βιβλίο που πήρα μαζί μου σε αυτό το ταξίδι είναι το *Μια φιλοσοφία της βαρεμάρας*,⁶ του Νορβηγού φιλοσόφου Λαρς Σβέντσεν, το οποίο άξιζε εκατό τοις εκατό τον χώρο που κατέλαβε στη βαλίτσα μου. Πρόκειται για ένα από εκείνα τα σπάνια βιβλία της σύγχρονης φιλοσοφίας το οποίο συνδυάζει την εξαιρετική εμβρίθεια με μια ευαισθησία

6. Svendsen, Lars, *Μια φιλοσοφία της βαρεμάρας*, μτφρ. Παναγιώτης Καλαμαράς, εκδ. Σαββάλας, 2006. (Σ.τ.Μ.)

να συμμεριστεί ό,τι συνήθως απασχολεί εμάς τους συνηθισμένους ανθρώπους.

Ο Σβέντσεν επισημαίνει ότι η ανία είναι μια σχετικά πρόσφατη ιδέα που προέκυψε από τον ρομαντισμό των τελών του δέκατου όγδοου αιώνα και από την έμφαση που αυτός έδινε στην υπεροχή του ατόμου. Το ρομαντικό ιδεώδες παρακινούσε τους ανθρώπους να δημιουργήσουν την ατομική τους ταυτότητα και, μαζί με αυτή, το δικό τους νόημα της ζωής αντί να αρκούνται στον ρόλο τους στην κοινωνία και στις παραδόσεις της τελευταίας. Το πρόβλημα, γράφει ο Σβέντσεν, είναι ότι «μια κοινωνία που λειτουργεί καλά ενισχύει την ικανότητα του ανθρώπου να βρίσκει νόημα στον κόσμο· μια κοινωνία που λειτουργεί άσχημα δεν το κάνει. Στις προνεωτερικές κοινωνίες υπάρχει συνήθως ένα συλλογικό νόημα, το οποίο είναι επαρκές. Για μας τους “Ρομαντικούς” τα πράγματα είναι πιο δύσκολα». Η δημιουργία νοήματος δεν είναι εύκολη, ή μπορεί να είναι και αδύνατη, για πολλούς από μας, ιδίως για όσους έχουν απολέσει έναν στέρεο δεσμό με μια παραδοσιακή θρησκεία και τον Θεό της.

Στην «υπαρξιακή ανία», η οποία διαφέρει από την «καταστασιακή ανία» (για παράδειγμα, το αίσθημα που με κυριεύει μετά από δύο ώρες στην αίθουσα αναμονής του ουρολόγου μου), ο άνθρωπος είναι εγκλωβισμένος μέσα σε έναν εαυτό που δεν μπορεί να βρει νόημα σε τίποτε απολύτως, έναν εαυτό που συχνά έχει εγκαταλείψει ακόμη και την προσπάθεια

να βρει νόημα σε οτιδήποτε. Πρόκειται για αυτή τη διάχυτη αίσθηση κενού που βρίσκει την καλύτερη έκφρασή της στη γαλλική λέξη «ennui», μια λέξη που έγινε δημοφιλής στα αγγλικά μέσα από το τραγούδι του Κόουλ Πόρτερ «I Get a Kick Out of You» (Τη βρίσκω μ' εσένα):

*Μα όλα, αλήθεια, μ' αφήνουν παγερά αδιάφορο.
Η μόνη μου εξαίρεση είναι η κάθε φορά
που βουβά στις σκέψεις έχω βυθιστεί,
μάταια να διώξω την παλιά ennui ...*

Όταν τίποτα δεν έχει νόημα στη ζωή, τίποτα δεν είναι ενδιαφέρον. Υποδεχτείτε την ανία. Ένας άνθρωπος που πλήττει λαχταρά ακόμη και να νιώσει λαχτάρα για οτιδήποτε. Έχει διαθέσιμο χρόνο, αλλά δεν αισθάνεται την ανάγκη να κάνει τίποτα. Πλήττει μέχρι θανάτου. Όσοι από μας έχουμε τάσεις μελαγχολίας γνωρίζουμε πιο καλά απ' όσο θα επιθυμούσαμε το αίσθημα της υπαρξιακής ανίας.

Σύμφωνα λοιπόν με τον Σβέντσεν, για να γεμίσει τον χρόνο του ο άνθρωπος της νεότερης εποχής άρχισε να μηχανεύεται προσωπικούς στόχους, να αναζητά δραστηριότητες που θα έθεταν σε δοκιμασία τις ικανότητές του και, το πιο σημαντικό, να επιδιώκει το νέο ως αυτοσκοπό. Οι νέες εμπειρίες και τα νέα πράγματα δεν μπορούσαν σε καμία περίπτωση να είναι πληκτικά – μπορούσαν; Λοιπόν, απ' ό,τι φαίνεται, τελικά μπορούσαν, και μάλιστα συχνά. Με το που καταφέρνει κάποιος να γίνει επιτέλους αντιπρόεδρος της

εταιρείας, ξεπροβάλλει άλλος στόχος μπροστά του: να γίνει πρώτος αντιπρόεδρος, έπειτα πρόεδρος, έπειτα πρόεδρος σε μια μεγαλύτερη εταιρεία και μετά σε κάποια ακόμη μεγαλύτερη. Όλο αυτό μπορεί να προκαλεί το αίσθημα μιας ατέρμονης πορείας που δεν προσφέρει ποτέ πλήρη ικανοποίηση, και από κάποιο σημείο και μετά μπορεί να αρχίσει να βιώνεται ως κάτι το άσκοπο. Το ίδιο το νέο ως αυτοσκοπός παλιώνει. Όταν έχεις φτάσει στο δωδέκατο μέρος που πρέπει να δεις πριν πεθάνεις, η θέα ενός ακόμη εξωτικού προορισμού μπορεί να φαίνεται κάτι το τετριμμένο – το έχεις ήδη κάνει έντεκα φορές το «εξωτικό». Οι ηλικιωμένοι έχουν συχνά μια ιδιαίτερη συναίσθηση του γεγονότος ότι η επιδίωξη του νέου ως αυτοσκοπού κάνει τη ζωή λειψή. Μας έρχονται εύκολα στο μυαλό φράσεις όπως «Όσο αλλάζουν τα πράγματα, τόσο μένουν ίδια» και «Τίποτα δε θα μου προκαλούσε έκπληξη σε αυτό το σημείο της ζωής μου».

Στον άνθρωπο που δεν μπορεί να επενδύσει με νόημα τη ζωή του ως ενιαίο όλον, ή οποιοδήποτε κομμάτι της, δεν απομένει τίποτε άλλο παρά περισπασμοί από την απουσία νοήματος, αν και λίγοι από μας τους αναγνωρίζουμε ως τέτοιους. Όμως πότε πότε έχουμε την υπόνοια ότι και αυτοί οι περισπασμοί μάταιοι είναι. «Οι πιο υπερδραστήριοι από μας είναι ακριβώς αυτοί που βαριούνται πιο εύκολα. Έχουμε σχεδόν παντελή έλλειψη μη παραγωγικού χρόνου και σπεύδουμε από τη μία δραστηριότητα στην άλλη επειδή δεν είμαστε σε θέση να αντιμετωπίσουμε τον “άδειο” χρόνο.

Προκύπτει έτσι το παράδοξο αποτέλεσμα αυτός ο παραγεμισμένος χρόνος να μας φαίνεται τρομακτικά άδειος εκ των υστέρων» γράφει ο Σβέντσεν.

Συμμερίζομαι αυτή την άποψη, ιδιαίτερα όταν κρίνω από τον εαυτό μου. Θυμάμαι τον έναν ολόκληρο χρόνο που πέρασα κάποτε προσπαθώντας απεγνωσμένα να αιχμαλωτίσω την καρδιά μιας ατίθασης, σαγηνευτικής και εξαιρετικά άστατης γυναίκας και βλέπω πλέον ξεκάθαρα ότι είχα πείσει τον εαυτό μου πως η κατάκτησή της θα έδινε στη ζωή μου κάποιο νόημα που χρειαζόταν απεγνωσμένα. Εκείνη την εποχή είχα μόλις επιστρέψει από τη μονοετή απόδρασή μου από τη συμβατική ζωή και προσπαθούσα με τα χίλια βάσανα να ανάψω πάλι τη σπίθα του ενθουσιασμού με τον οποίο έγραφα άλλοτε κωμικό υλικό για την τηλεόραση. Αισθανόμουν χαμένος, αμήχανος. Φυσικά το κυνήγι αυτής της γυναίκας τελικά δεν έδωσε κανένα νόημα στη ζωή μου· σε κάποιο σημείο μάλιστα, αφού είχα κατορθώσει με κομμένη την ανάσα να επιτύχω τον στόχο μου, βαρέθηκα. Ξαναβρέθηκα αναπόφευκτα στο κενό που με είχε εξωθήσει στο κυνήγι της.

Η απογοήτευση που συνοδεύει νομοτελειακά την απεγνωσμένη επιθυμία για το νέο ως αυτοσκοπό έχει εκφραστεί με πλήθος αφορισμών, όπως το ρητό των Βεδουίνων «Πρόσεξε τι επιθυμείς, γιατί πάντα θα το βρεις». Αλλά ο αγαπημένος μου αφορισμός ανήκει στον Όσκαρ Ουάιλντ: «Σε αυτόν τον κόσμο υπάρχουν μόνο δύο τραγωδίες. Η μία

είναι το να μην αποκτά κανείς αυτό που θέλει, και η άλλη το να το αποκτά. Η δεύτερη είναι μακράν η χειρότερη».

Ο Σβέντσεν πιστεύει ότι ο άνθρωπος της νεότερης εποχής προσπάθησε να αντιμετωπίσει την ανία θεραπεύοντας τα συμπτώματα αντί την ασθένεια, αναζητώντας «υποκατάστατα νοήματος» –σαν την άστατη γυναίκα που επιδίωκα να κατακτήσω– αντί να σταματήσει το «κυνηγητό» και να κοιτάξει ίσως να σκεφτεί πώς θα μπορούσε να είναι μια ζωή γεμάτη νόημα.

Η καταπολέμηση της πλήξης των γηρατειών με την τακτική του «για πάντα νέου» που τρέχει και δε φτάνει ακούγεται ασφαλώς σαν «Τα ίδια, Παντελάκη μου, τα ίδια, Παντελή μου» – ένας επίλογος από «υποκατάστατα νοήματος» ώσπου να καταφθάσει το πικρό τέλος.

Τι να κάνει όμως ένας ηλικιωμένος αν δεν απασχολείται με κάτι; Να φυτοζωεί; Να κοιμάται όλη μέρα; Να γκρινιάζει ασταμάτητα, όπως έκανε η μητέρα μου για το γεγονός ότι από όλους τους ανθρώπους είχε επιλεγεί εκείνη για να γίνει γριά;

ΓΙΑ ΤΟ ΠΑΙΧΝΙΔΙ ΣΤΑ ΓΗΡΑΤΕΙΑ

Πολλοί φιλόσοφοι πιστεύουν ότι η αεργία –τόσο αυτή που μας επιβάλλεται όσο και αυτή που επιλέγουμε– αποτελεί ένα από τα πιο σπουδαία δώρα των γηρατειών. Αυτή μας επιτρέπει να έχουμε χρόνο για τη θαυμαστή ανθρώπινη δραστηριότητα που λέγεται *παιχνίδι*. Στο δημοφιλές πολιτικό δοκίμιό

του «In Praise of Idleness» (Εγκώμιο της αεργίας) ο Βρετανός φιλόσοφος Μπέρτραντ Ράσσελ μάς επιπλήττει που δε χρησιμοποιούμε τον ελεύθερο χρόνο μας πάνω απ' όλα για διασκέδαση: «Θα έλεγε κανείς ότι, ενώ μια μικρή ανάπαυλα από κάθε είδους εργασία είναι ευχάριστη, οι άνθρωποι δε θα ήξεραν πώς να γεμίσουν τις μέρες τους αν εργάζονταν μόνο τέσσερις από τις εικοσιτέσσερις ώρες της ημέρας. Στον βαθμό που αυτό αληθεύει στον σύγχρονο κόσμο, συνιστά μια καταδίκη του πολιτισμού μας· δεν έχει προηγούμενο σε καμία προγενέστερη εποχή. Παλιότερα υπήρχε μια τάση για ξεγνοιασιά και παιχνίδι, η οποία έχει αναχαιτιστεί από τη λατρεία της αποδοτικότητας. Ο σύγχρονος άνθρωπος πιστεύει ότι τα πάντα πρέπει να γίνονται με σκοπό κάτι άλλο και ποτέ ως αυτοσκοπός».

Σήμερα ο πνευματώδης Στίβεν Ράιτ εκφράζει μια ανάλογη άποψη πιο περιεκτικά: «Η σκληρή δουλειά αποδίδει στο μέλλον. Η τεμπελιά αποδίδει τώρα».

Με το παιχνίδι μπορούμε εμείς οι γέροι να σωθούμε από την ανία· αρκεί βέβαια να μπορούμε να θυμηθούμε πώς να παίζουμε. Ο Ράσσελ έχει δίκιο: η διασκέδαση ως αυτοσκοπός έχει απαξιωθεί ως σπατάλη χρόνου, με αποτέλεσμα να έχουμε χάσει την ικανότητά μας να βιώνουμε μία από τις μεγαλύτερες απολαύσεις της ζωής, μια απόλαυση που ταιριάζει ιδιαίτερα σ' εμάς τα γεροντάκια.

Ένα άλλο βιβλίο που έχω φέρει μαζί μου είναι το κλασικό κείμενο για την ψυχαγωγία *Ο άνθρωπος και το παιχνίδι*: Ηο-

mo Ludens,⁷ του Ολλανδού ιστορικού και φιλοσόφου Γιόχαν Χουιζίνγκα. Αλίμονο, αντίθετα με τον Σβέντσεν, ο οποίος ζωντανεύει την ανία, ο Χουιζίνγκα θανατώνει το παιχνίδι: αφού μας υποβάλει σε αρκετές δεκάδες φιλολογικές αποδομήσεις των λέξεων «σοβαρότητα» και «διασκέδαση», καταλήγει επιτέλους στην ιδέα ότι αυτές οι δύο έννοιες έχουν ελάχιστα κοινά μεταξύ τους. Πάντως κάποιες ιδέες του Χουιζίνγκα μου φαίνονται κατάλληλες για μια φιλοσοφία των γηρατειών.

Το παιχνίδι δεν είναι μόνο ένα καθολικό ανθρώπινο χαρακτηριστικό αλλά και μια δραστηριότητα που παίζουν στα δάχτυλα τα περισσότερα ζώα. Είτε πρόκειται για αρκουδάκια που πλατσουρίζουν και καταβρέχουν το ένα το άλλο στο ποτάμι (την ώρα που υποτίθεται ότι μαθαίνουν να ψαρεύουν, αν κρίνουμε από την ανυπόμονη αντίδραση της μητέρας τους) είτε για τον σκύλο μου τον Σνούκερς που διαγράφει τρέχοντας όλο και μεγαλύτερους ομόκεντρους κύκλους γύρω από την ερυθρελάτη στην αυλή του οικογενειακού μου σπιτιού, η ροπή των ζώων προς την άσκοπη διασκέδαση αποδεικνύεται σαφώς έμφυτη. Το ίδιο ισχύει για εμάς τα άπτερα δίποδα, ειδικά στο στάδιο της ζωής μας όπου η επιδίωξη της επιτυχίας και της αυτοπραγμάτωσης δεν έχει ακόμη στομώσει την ικα-

7. Χουιζίνγκα, Γιόχαν, *Ο άνθρωπος και το παιχνίδι: Homo Ludens*, μτφρ. Στέφανος Ροζάνης, Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1989. (Σ.τ.Μ.)

νότητά μας να δραστηριοποιούμαστε από σκέτη ανεμελιά και χωρίς τη σοβαρότητα των κάθε λογής σκοπιμοτήτων.

Η μεταμόρφωση του γνήσιου παιχνιδιού σε παιχνίδι ανταγωνισμού –οι αρχαίοι Έλληνες ήταν ολυμπιονίκες σε αυτό– αποτέλεσε ένα πρώτο τέτοιο στόμωμα. Από εκεί που παίζαμε χωρίς σκοπό, αρχίσαμε να κρατάμε το σκορ. Και η σημερινή αφοσίωσή μας στα διάφορα σπορ ως μέσο αυτοβελτίωσης, η οποία συνοδεύεται από πλήρη γκάμα αξεσουάρ, όπως προσωπικούς προπονητές και περίεργα ρούχα από σπάντεξ, ουσιαστικά έχει εξαλείψει κάθε ξεγνοιασιά που είχε απομείνει στο παιχνίδι. Τώρα πλέον, ακόμη και όταν πάμε μια βόλτα για περπάτημα, μπορεί να καταγράψουμε την απόσταση που διανύσαμε και τον χρόνο που χρειαστήκαμε, για να συγκρίνουμε την επίδοσή μας με άλλες προηγούμενες, καθώς ανταγωνιζόμαστε τον ίδιο τον εαυτό μας. Το παιχνίδι έχει πάψει να είναι κάτι που κάνουμε όταν «δεν έχουμε κάτι να κάνουμε»· έχει γίνει μια φιλόδοξη δραστηριότητα που τη στριμώχνουμε στο πρόγραμμά μας.

Με τη λέξη «παιχνίδι» συνήθως εννοούμε και ότι ξεχνιόμαστε. Στο θέατρο ο ηθοποιός ενδύεται τον ρόλο του και απεκδύεται, ξεχνάει, τον εαυτό του· μάλιστα η όλη δραστηριότητα αποκαλείται «παίξιμο». Με το παιχνίδι κάνουμε ένα άλμα και μεταφερόμαστε στο βασίλειο της φαντασίας. Ο Πλάτωνας επισήμανε ότι πολλές λέξεις που αναφέρονται στο παιχνίδι συνδέονται άρρηκτα με την έννοια του άλματος· πίστευε ότι η επιθυμία του άλματος, όπως όταν κανείς

πηδάει από τη χαρά του, είναι βασική σε όλα τα ζώα που έχουν πόδια, συμπεριλαμβανομένου του ανθρώπου. Μέσα στη φαντασία μας παίζεται το έργο των φαντασιώσεών μας – ας πούμε, ότι είμαστε ιππότες της Στρογγυλής Τραπέζης ή ότι η μοίρα της ανθρωπότητας εξαρτάται από το αν θα κερδίσουμε στην πασιέντζα. Και ακόμη και όταν παίζουμε ένα παιχνίδι με σαφείς προδιαγραφές –στίκμπολ,⁸ ας πούμε– σε τελική ανάλυση οι κανόνες του παιχνιδιού είναι ασήμαντοι: είτε κερδίσουμε είτε χάσουμε, ή ακόμη κι αν ακολουθήσουμε τους κανόνες επακριβώς ή όχι, αυτό δεν έχει καμία σοβαρή επίπτωση στον κόσμο έξω από το παιχνίδι· εξάλλου πρόκειται απλώς για ένα παιχνίδι.

Φυσικά μπορεί να ξεχαστούμε και με σοβαρές δραστηριότητες· για παράδειγμα, με την εργασία μας, αλλά η ειδοποιός διαφορά είναι ότι στις δραστηριότητες που δε συνιστούν παιχνίδι δε χάνουμε ποτέ την αίσθηση του σκοπού, του στόχου μας. Θα μπορούσαμε, για παράδειγμα, να ξεχαστούμε γράφοντας κάποιο επαγγελματικό υπόμνημα, αλλά καθ' όλη τη διάρκεια της ενασχόλησής μας με αυτό δε θα έπαυε να μας καθοδηγεί η υποχρέωση να το κάνουμε, και να το κάνουμε καλά, πριν τελειώσει η εργάσιμη μέρα. Ο μοναδικός στόχος του γνήσιου παιχνιδιού είναι αυτό το ίδιο. Ούτε καν παίζουμε για να διασκεδάσουμε· απλά διασκεδάζουμε παίζοντας. Δεν έχετε παρά να ρωτήσετε ένα παιδί, ή ακόμη και ένα

8. Stickball. Παραλλαγή του μπέιζμπολ, παίζεται στον δρόμο. (Σ.τ.Μ.)

ομιλητικό αρκουδάκι: δεν ξεκινάει το παιχνίδι με σκοπό να περάσει καλά, αλλά παρ' όλ' αυτά περνάει θάυμα παίζοντας.